MOȘTENIREA TEORIEI LITERARE ÎN EPOCA „POST-TEORETICĂ”

Dumitru TUCAN
Universitatea de Vest din Timișoara
dumitru.tucan@e-uvt.ro

The Legacy of Literary Theory in the “Post-Theoretical” Age

Terry Eagleton, the author of one of the most influential histories of literary theory in the 20th century, claims in his book from 2003 (*After Theory*) that literary and cultural studies are now experiencing their post-theoretical age. Since then more and more voices have been replicating, whether directly or rather nostalgically, Eagleton’s suggestion. In fact, as Jonathan Culler stated as early as the year 2000 (*The Literary in Theory*), today’s epoch is very much aware of the end of our faith in “the great theory” (see also Eagleton 2003: 2). However, this proves not only the fact that “the theory has not yet died”, but it also means that “the [literary and critical or cultural] theory” lives on implicitly or rather explicitly in the analytical, critical or hermeneutical approaches that are nowadays at the core of the discourse on literature and culture. Starting from these background assumptions, this paper seeks to portray what we see today as the legacy of the theoretical discourse on literature and culture in the 20th century in three main dimensions: 1. the instrumental and analytical dimension, relevant for pedagogical purposes (in the Western culture from Aristotle’s founding Poetics to the recent cognitive poetics); 2. the speculative dimension, relevant for interpretation (e.g. the set of multiple, implicit or explicit, conflicting or correlated definitions of the literary and cultural phenomenon which are used for the interpretation of texts and cultural phenomena) and 3. the epistemological dimension (i.e. “the literary theory” as continuous questioning of the nature of literary and cultural knowledge and its cultural presuppositions. In the end, these dimensions represent the way in which the critical discourse responds to the procesuality of the cultural phenomena (including literature).

Keywords: *literary theory*; *post-theory*; *poetics*; *literary studies*

„Moartea teoriei”

În ultimele două decade nu puține au fost vocile care au încercat să susțină (uneori cu argumente solide) că studiile literare se află într-o *epocă post-teoretică*. Paradoxul acestei afirmații vine și din inevitabila observație că, istoricește, ultima jumătate a secolului al XX-lea a fost dominată de discursul teoretic asupra limbajului și, implicit, asupra literaturii, discurs teoretic care s-a manifestat într-o manieră dominatoare nu numai asupra studiilor literare, ci și asupra întregului spectru al științelor umane (cf. Pavel 1988). Dacă în anii ‘80 cei care erau direct implicați în vastul proiect „teoretic” al literaturii erau îndreptățiți să observe încă insule de „rezistență la teorie” (De Man 1986), deja de la sfârșitul acelorași ani încep să se facă auzite voci care clamau dacă nu „sfârșitul teoriei” (Stein Haugrom Olsen, *The End of Theory*, 1987), măcar sfârșitul „marilor teorii” și a marilor teoreticieni (Terry Eagleton, *After Theory*, 2003[1]).

Chiar și în spațiul francez, care în anii ‘60 a dat numele cele mai importante ale „teoriei” structuraliste și post-structuraliste, au existat polemici despre utilitatea practică și pericolele absolutizării „teoriei” în raport cu dinamica vie a literaturii și culturii. În contextul literar francez noțiunea de teorie e înțeleasă mai degrabă în imediata vecinătate a ideii de analiză structurală a literaturii. Din această cauză discuția s-a concentrat asupra formalismului teoriei literare / studiilor literare în raport cu dimensiunea complexă și vie a literaturii și imaginilor culturale. Cartea din 2007 a lui Tzvetan Todorov, *La littérature en péril*, atrăgea atenția, de-a

[1] […] ”we are living now in the aftermath of what one might call high theory, in an age which, having grown rich on the insights of thinkers like Althusser, Barthes and Derrida, has also in some ways moved beyond them. The generation which followed after these path-breaking figures did what generations which follow after usually do. They developed the original ideas, added to them, criticized them and applied them.[…] ” the new generation came up with no comparable body of ideas of its own. The older generation had proved a hard act to follow” (Eagleton 2003: 2).

BDD-A23088 © 2015 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-15 02:42:13 UTC)

lungul unei perspective critice concentrate mai ales asupra structuralismului, asupra pericolelor formalizării studiilor literare mai ales în spațiul educațional, formalizare care a dus la transformarea literaturii într-un ”obiect de limbaj închis, sieși-suficient, absolut”. J. M. Schaeffer a intervenit polemic în discuție în 2011, odată cu publicarea cărții *Petite écologie des études littéraires; Pourquoi et comment étudier la littérature*. Dezavuând ideea unei crize a studiilor literare și a literaturii, profesorul francez arată că adevărata criză este aceea a unei „reprezentări savante a «Literaturii»” (Schaeffer 2011, 6) care afectează în același timp transmiterea valorilor literare, studiul faptelor literare și formarea celor care studiază literatura (*Ibid*.). Echivalând literatura cu una dintre cele mai importante regiuni ale creativității umane (*Ibid*.: 6), predicția lui J. M. Schaeffer este aceea că studiile literare (implicând aici și teoria literară înțeleasă mai ales – dar nu numai - ca dimensiune autoreflexivă a studiilor literare) vor continua să aducă contribuții importante ansamblului științelor socio-umane (*Ibid*.: 7).

Jonathan Culler, unul dintre popularizatorii structuralismului și deconstructivismului în spațiul anglo-american[1], observa într-o carte polemică din 2007, *The Literary in Theory*, că, în ciuda faptului că „moartea teoriei” este una din temele importante ale discuției contemporane din interiorul științelor umane, „teoria este peste tot” (*theory is everywhere*):

> Even fields previously immune or resistant, such as Chinese studies or medieval studies, today produce candidates with great theoretical sophistication - acquainted with a wide range of theoretical discourses and, more important, a penchant for posing questions that these theoretical discourses have helped them formulate, about relations between literature and popular culture, literature and politics, literature and forces of globalization, and so on. Texts are read intensively, with theoretical issues in mind, and symptomatically, in work in cultural studies that explores how they fit into various discursive practices of identity formation or the production of sexuality, the projection of imagined communities, the resistance to globalization, or the dialectics of subversion and containment (Culler 2007: 2).

Cuvintele lui Culler par a spune ceva despre ceea ce înseamnă caracterul post-teoretic al ultimelor două decenii: în niciun caz „moartea teoriei”, la fel de puțin scăderea influenței gândirii teoretice asupra studiilor literare și culturale și științelor socio-umane, cât mai ales mascarea teoreticului înapoia unor demersuri asupra literaturii și culturii cu funcționalitate mai degrabă practică. Post-teoretic poate însemna, în același timp, practic, aplicat, conectat la metamorfozele și interacțiunile spațiilor culturale. Iar această mascare arată nu neapărat pierderea apetitului pentru teorie, cât încercarea de a identifica aplicabilitatea acesteia pentru dinamica actuală a spațiului cultural.

Teorie / Teorii

Dimensiunii „teoretice” i se poate atribui înțelesul general de „sistem de idei” (Morin 1991). În spațiul studiilor literare această dimensiune a reprezentat modul prin care, explicit sau implicit, a fost validată, decupată, sistematizată și instituționalizată realitatea fenomenului polimorf care este literatura. Dimensiunea „teoretică” reprezintă din punct de vedere istoric nucleul reprezentat de definiții, concepte, axiome sau practici de lectură cu pretenții revelatorii, care au decupat din amalgamul de practici discursive ale unei culturi imaginea unui fenomen simbolic relevant pentru identitatea acesteia. Speculativă, conturându-se ca un discurs mediator între spiritul contemplativ și fenomenul specific (practica literară), starea ideală a dimensiunii „teoretice” în studiile literare ar fi aceea a unei deschideri către dialogul perpetuu cu metamorfozele „literaturii”/ „fenomenelor culturale”, deschidere ce ar reprezenta și un inevitabil fenomen de reevaluare (mutație) critică a propriei constituențe.

[1] *Structuralist Poetics*, 1975, *On deconstruction: Theory and Criticism after Structuralism*, 1982

BDD-A23088 © 2015 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-15 02:42:13 UTC)

În fapt, istoria teoriei literare moderne (adică istoria ei de secol XX) e istoria acestor deschideri ale studiilor literare spre reevaluarea propriei naturi. Formalismul rus este momentul inaugural al acestei istorii. Unitatea de viziune teoretică pe care o vedem noi a posteriori în Școala Formală Rusă, nu e la începutul secolului al XX-lea nimic altceva decât o „luptă pentru o știință literară independentă și concretă" și pentru circumscrierea „literaturii ca obiect de cercetare", așa cum observa încă din 1927 Boris Mihailovici Eichenbaum (1983:40), în eseul *Teoria „metodei formale"*. De fapt, formalismul rus refăcea, prin refuzul haosului conceptual și disciplinar din studiile literare ruse de dinainte de 1900, o legătură cu unul dintre demersurile antice dedicate exclusiv studiului literaturii – poetica[1], demers care în epoca romantică fusese pus în umbră de viziunea deterministă a istoriei literare și aplecarea acesteia înspre formule hermeneutice de natură filosofică, religioasă sau caracterologică. Prin spirit polemic și dispoziție critică formalismul rus a generat nu numai un set de instrumente necesare discuției despre literatură (literaritate, imagine, figuralitate, tehnică narativă etc.), ci și o discuție de natură epistemologică despre modurile de a studia literatura.

De remarcat și faptul că atât gândirea teoretică, cât și instrumentele analitice generate de formaliștii ruși au putut fi elaborate în atmosfera de efervescență artistică și intelectuală a modernității estetice, iar manifestările radicale ale acesteia (avangarda și experimentele în interiorul expresivității artistice) par a fi dublul artistic inovator al unei științe a literaturii la fel de inovatoare. De fapt, în atmosfera primei jumătăți de secol XX, poate și sub influența diversității experimentelor artistice ale modernității estetice, se vor dezvolta ipoteze de diverse naturi asupra literaturii, fiecare dintre acestea manifestându-se ca o deschidere necesară către aspectele complexe ale literaturii. Fenomenologia literară (așa cum o putem vedea la Roman Ingarden) respiră același aer de familie ca formalismul rus prin rezultatele sale analitice, dar se separă de acesta prin crearea unei ipoteze intenționale asupra literaturii, care va deveni ulterior, prin școala fenomenologică geneveză, o încercare de elucidare a relației dintre subiect și lumea-obiect. Structuralismul praghez e înrudit cu ambele prin atenția acordată funcției estetice a literaturii și receptării. Psihanaliza freudiană, dincolo de formulele de interpretare canonice, va atrage atenția asupra unei structuri simbolice adânci a operei, creând premiza unei căutări dincolo de suprafața vizibilă a semnelor și dinamitând viziunea tradițională asupra subiectului. Marxismul va atrage atenția asupra structurilor ideologice ale „suprastructurilor culturale" (inclusiv literatura).

Toate aceste vor pregăti, după cel de-al Doilea Război Mondial, terenul manifestării în forță a structuralismului francez, care va acapara metodologic în scurt timp spațiul științelor umane (studiile literare, antropologia, filosofia, științele politice). Aflat în continuarea formalismului rus ca atitudine față de fenomenul literar[2], structuralismul francez va răspunde în anii de după război unei nevoi din ce în ce mai acute de „sistem coerent" care să refacă fărâmițarea spațiului cunoașterii din prima jumătate de secol XX (Scholes 1974, Pavel 1988). Structuralismul va continua în același timp și drumul metodologic anunțat deja de deschiderea formalismului rus înspre auto-reflexivitate în studiile literare. Deschiderea operată de structuralismul francez e, în același timp, descriptivă și analitică (elaborarea unor instrumente de analiză textuală și evaluarea elementelor constituente ale literaturii) și critică (prin problematizarea complexității limbajului literar). Punerea între paranteze de către structuralism a valorii estetice și a istoricității textului a putut face ca, aproape imediat, instrumentele generate de limbajul structuralist să fie folosite și în raport cu fenomenele culturale diverse (antropologia, istoria, cultura populară etc.). Popularitatea structuralismului a fost subminată foarte repede la începutul anilor '70 de către excesele sale formalizatoare, dar relevanța sa (de natură pedagogică, descriptivă sau analitică) a rămas (Scholes 1974: 40).

[1] A se vedea B. Tomaşevski, *Teoria literaturii: poetica*, 1925 (trad. rom. 1973).

[2] De altfel legătura dintre structuralism, structuralismul praghez şi structuralismul francez poate fi explicată şi prin influența lui Roman Jakobson.

BDD-A23088 © 2015 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-15 02:42:13 UTC)

Această închidere sugerată de excesele formalizatoare ale structuralismului a fost sursa primară a unei tensiuni care a generat primele manifestări directe ale despărțirii de structuralism, care se va numi ulterior *post-structuralism*. Semnele schimbării se văd deja, de la sfârșitul anilor 60, la structuralistul Roland Barthes, cel care prin *Moartea autorului* (1968) și *Plăcerea textului* (1973) va reprezenta semnalul unei cotituri hermeneutice în studiile literare dominate până în acel moment mai ales de conceptualizare a structurilor și elementelor constituente ale discursurilor. Gândirea post-structuralistă va reface legăturile cu dezvoltările teoretice difuze de dinainte de război. Lecțiile contestatoare ale modernității critice (Nietzsche, în primul rând) vor fi duse mai departe de filosofia suspiciunii (Michel Foucault și Jacques Derrida), care se va interesa din ce în ce mai mult asupra relațiilor de putere din interiorul culturii și literaturii și asupra naturii imposibil de stăpânit a limbajului. Lecția critică a post-structuralismul va rezona cu lecțiile critice ale tradiției marxiste și psihanalitice, reînoite și ele prin vocile Școlii de la Frankfurt (Adorno, Horkheimer, Marcuse etc.) sau ale psihanalizei lacaniene. Alături de apetitul pentru lectura ideologizantă a fenomenelor culturale populare al Noii Stângi (Raymond Williams, Richard Hoggart, Stuart Hall), toate acestea au dus în anii '70 nu numai la o tendință de lectură culturală și ideologică a literaturi, dar și la nașterea unei arii disciplinare noi, *Studiile culturale*, cu o viziune demitizantă asupra culturii.

Acesta este momentul în care teoria încetează a mai fi pur și simplu „teorie a literaturii" și devine „teorie critică", iar interesul acesteia se va deplasa din ce în ce mai mult înspre fenomenele culturale în general. Literatura va fi considerată doar unul dintre simptomele reprezentărilor culturale care rămân să fie descifrate în determinările lor ideologice. Acest fenomen este întărit și de coloratura practică dată post-structuralismului în spațiul american de către Barbara Johnson care, după o fază inițial textualistă, tranferă practica deconstrucției înspre discuția unor problematici cu relevanță culturală, ba chiar politică: identitatea de gen, de rasă, canonul cultural, instituțiile culturale etc.

Din anii '80 amplul corpus al „teoriei critice" va fi decupat circumstanțial pentru a veni în sprijinul unei anumite lecturi/interpretări literare sau culturale. „Teoria" se fărâmițează în teorii necesare ca bază speculativă pentru interpretări militante ale spațiului cultural care pot fi numite hemeneutici identitare (Tucan 2007:119-130): feminismul, postcolonialimul, gay and lesbian criticism etc. Deschiderea teoretică operată în primii ani ai post-structuralismului s-a transformat într-un conglomerat interdisciplinar cu aplicabilitate imediată pentru analiza complexității metamorfozelor culturale actuale.

Dar poate și din cauza acestei fărâmițări și politizări a câmpului preocupărilor teoretice, astăzi e din ce în ce mai populară în mediile academice reluarea, în cheia complexă oferită de științele cognitive, abordărilor analitice asupra literaturi. Poetica cognitivă e astăzi moștenitoarea directă a acestei maniere analitice de gândi atât literatura și legăturile sale cu cogniția, cât și complexitatea limbajului și a capacităților sale de semnificare. Situându-se critic față de maniera de abordare „a înțelesului și interpretării" a studiilor literare născute din paradigma post-structuralistă (cf. Tucan 2013: 39), răspunzând unei insatisfacții față de „formulele relativiste și antiumaniste ale post-structuralismului" („spreading dissatisfaction with more bleaky relativistic and humanistic stand of poststructuralism", Richardson and Steen 2002: 1), poetica cognitivă se află în acest moment într-un proces de re-evaluare a instrumentelor de analiză a textelor literare și a relațiilor cu spațiul cultural.

Moștenirea actuală a teoriei

Pornind de la acest tablou succint putem astfel retrasa istoria gândirii teoretice a secolului XX și, în același timp, să formulăm și moștenirile teoreticului în ceea ce astăzi e denumită epoca post-teoretică.

BDD-A23088 © 2015 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-15 02:42:13 UTC)

Există, în primul rând, un demers teoretico-analitic asupra literaturii, de cele mai multe ori explicit şi reclamându-şi un oarecare grad de autonomie, care funcţionează atât ca un instrument de evidenţiere a elementelor generice ale literaturii, cât şi ca proces de rafinare a limbajului de specialitate şi a metodelor de analiză a textelor literare. În acest sens se manifestă „teoria literaturii" care ar reprezenta o metodologie a studiilor literare, metodologie expusă inevitabilelor metamorfoze legate de schimbările de paradigmă în ştiinţele umane şi arta literară. De la Aristotel la structuralismul francez, stilistica şi neo-retorica anilor '70 ai secolului al XX-lea, proiectul teoretico-analitic al studiilor literare (legat inevitabil de reinventarea disciplinară a unor arii cu o lungă tradiţie în cultura occidentală - Poetica şi Retorica) a avut ca sarcină principală modelarea tipologică şi structurală a fenomenului literar, modelare utilizată mai degrabă ca instrument pentru proiecte „critice" şi „hermeneutice" cu implicare istorică sau socio-culturală diversă. Deşi în anii '60 - '70 acest proiect a putut deveni un model autoritar pentru ştiinţele socio-umane (cf. T. Pavel 1988), care părea în acel moment să se fi desprins de statutul său instrumental, s-a putut observa în dezvoltările ulterioare (post-structuralismul, transformarea teoriei literare în teorie critică) că acest proiect e inevitabil implicat în acţiuni de definire circumstanţial-istorică a naturii, cadrelor şi extensiunilor literaturii care să funcţioneze ca bază de legitimare a unor modalităţi de interpretare literară, aşadar ca bază de legitimare a unor tipuri de hermeneutică literară.

Acest lucru se întâmplă pentru că o a doua manieră de manifestare a dimensiunii teoretice în studiile literare este cea speculativă. O privire de ansamblu asupra dezvoltărilor istorice ale practicilor interpretative, de la cele ale istoriei literare tradiţionale până la dezvoltările hermeneutice identitare contemporane prilejuite de post-structuralism (feminism, postcolonialism), ne arată că fiecare dintre tipurile specifice de interpretare are ca fundament o anumită ipoteză teoretică asupra literaturii, o „teorie" care este în acelaşi timp premisă şi finalitate. Actul hermeneutic porneşte de la o ipoteză teoretică asupra literaturii, ipoteză care, confirmată prin chiar procesul interpretativ şi diseminată ca adevăr general al textelor, poate deveni doctrină. În fapt, practica hermeneutică înseamnă asumarea, folosirea, confirmarea şi răspândirea unor „teorii" ale literaturii. În acest caz sintagma capătă un sens speculativ, trimiţând la acele definiţii multiple, implicite sau explicite, conflictuale sau corelate, ale fenomenului literar care reprezintă baza atât a interpretării (hermeneuticile literare), cât şi a procesului de evaluare (critica literară). Aceste „teorii", cu desfăşurări multiple, mai ales în contemporaneitate, pot avea un caracter deschis şi polemic faţă de înţelegerile anterioare ale literaturii şi studiilor literare (ca, de exemplu, „teoria" post-structuralistă în faza iniţială a sa, o fază esenţial critică), devenind atunci baza teoretică a unui set amplu de hermeneutici, sau se pot „închide", devenind simple doctrine asupra literaturii (ca hermeneuticile identitare). Această a doua manifestare a dimensiunii teoretice se regăseşte, aşadar, în interiorul unei tensiuni speculaţie – doctrină, fiind sensul care face posibilă o istorie a ideilor literare cât şi a studiilor literare, trimiţând la un perpetuu conflict al definiţiilor integratoare ale literaturii.

Tensiunea creată de coexistenţa (sau succesiunea) conflictuală a diverselor teorii ale literaturii este generată de această a doua manifestare pe care o plasez undeva între speculaţie şi doctrină, adică între activitatea de contemplare a literaturii (moment pe care l-am putea numi proiectiv), critica unui model speculativ dominant (un moment polemic prin excelenţă) şi afirmarea unui nou model (un moment doctrinar). Din acest punct de vedere, istoria studiilor literare şi a decupajelor specifice efectuate de acestea în interiorul practicii literare este legată implicit de nevoia unei reflecţii critice asupra teoriilor despre literatură, care ar putea genera cel de-al treilea sens al manifestării dimensiunii teoretice, un sens epistemologic (Tucan 2007: 182). Înţeleg acest al treilea sens în maniera „relativistă" şi „ironică" prefigurată de A. Compagnon în volumul *Demonul teoriei* (1998, trad. rom. 2007): „teoria literară" ca problematizare continuă a naturii şi presupoziţiilor culturale ale cunoaşterii literare.

Din acest punt de vedere, putem spune că atât problema „morţii teoriei", cât şi reevaluarea critică a istoriei teoriei literare moderne e o dovadă a acestei continue tensiuni

BDD-A23088 © 2015 Editura Universităţii de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-15 02:42:13 UTC)

epistemologice manifestate în interiorul acestei discipline care continuă să încadreze spațiul de manifestare a studiilor literare.

Referințe bibliografice:

COMPAGNON, Antoine1998: *Le demon de la Theorie*, Seuil.
CULLER, Jonathan 1983: *On deconstruction: Theory and Criticism after Structuralism*, London, Routledge.
CULLER, Jonathan 1975: *Structuralist Poetics: Structuralism, Linguistics, and the Study of Literature.* London, Routledge and Kegan Paul.
CULLER, Jonathan 2007: *The Literary in Theory*, Stanford University Press, Stanford.
DE MAN, Paul 1986: *The Resistence to Theory* : Minneapolis, University of Minnesota Press.
EAGLETON, Terry 2003: *After Theory*, New York, Basic Books.
EIHENBAUM, Boris Mihailovici 1983: *Teoria „metodei formale"*, în *Ce este literatura? Școala formală rusă*, antologie și prefață de Mihai Pop, București, Univers.
MORIN, Edgar 1991: *La Méthode 4. Les Idées, leur habitat, leur vie, leurs moeurs, leur organisation*, Paris, Seuil.
OLSEN, Stein Haugrom 1987: *The End of Theory*, Cambridge University Press.
PAVEL, Thomas 1988: *Le mirage linguistique*, Paris, Ed. du Minuit.
RICHARDSON, Alan and STEEN, Francis F.. "Literature and the Cognitive Revolution: An Introduction". *Poetics Today* 23.1 (2002): 1-8.
SCHAEFFER, J. M. 2011: *Petite écologie des études littéraires; Pourquoi et comment étudier la littérature*, Thierry Marchaisse éditeur.
SCHOLES, Robert 1974: *Structuralism in Literature: an Introduction*, New Haven and London, Yale University Press.
TODOROV, Tzvetan 2007: *La Littérature en péril*, Paris, Flammarion.
TOMAȘEVSKI, B. 1973:, *Teoria literaturii: poetica*, București, Univers.
TUCAN, Dumitru 2007: *Introducere în studiile literare*, Iași, Institutul European.
TUCAN, Gabriela 2013: "Cognitive Poetics: Blending Narrative Mental Spaces. Self-Construal and Identity in Short Literary Fiction." *ENTHYMEMA* 8 (2013): 38-55.

BDD-A23088 © 2015 Editura Universității de Vest
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-15 02:42:13 UTC)